

TÁGULÓ HORIZONT

TANULMÁNYOK A FIATAL MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZEK
MAROSVÁSÁRHELYI KONFERENCIÁJÁNAK ELŐADÁSAIBÓL

TÁGULÓ HORIZONT

TANULMÁNYOK A FIATAL MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZEK
MAROSVÁSÁRHELYI KONFERENCIÁJÁNAK ELŐADÁSAIBÓL

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ • MAROS MEGYEI MÚZEUM
MUREȘ COUNTY MUSEUM

ENTZ GÉZA
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
ALAPTŰZSÍNY

Marosvásárhely • Kolozsvár
2013

Szerkesztette: KOVÁCS ZSOLT, ORBÁN JÁNOS

A kötet megjelenését a Maros Megyei Tanács, a Bethlen Gábor Alap és a Communitas Alapítvány támogatta.

Consiliul Județean Mureș
Maros Megyei Tanács

BETHLEN GÁBOR
Alap

© Maros Megyei Múzeum, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány,
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013
© Szerzők, 2013

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadók és a szerzők előzetes engedélyéhez kötött. A képek jogtisztaságáért a szerzők felelnek.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Fiatál művészettörténészek konferenciája (3; 2011; Târgu-Mureș)
Táguló horizont : Tanulmányok a fiatal művészettörténészek
marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiából / ed.: Kovács Zsolt,
Orbán János. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2013
Bibliogr.
ISBN 978-606-8178-76-9

I. Kovács, Zsolt (ed.)
II. Orbán, János (ed.)

7

A kiadásért felel:
SOÓS ZOLTÁN, igazgató, Maros Megyei Múzeum
KOVÁCS ZSOLT, aligazgató, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány
BIRÓ ANNAMÁRIA, felelős kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület

ANDREA DI FILIPPO SCOLARI VÁRADI PÜSPÖK ÉS FIRENZEIEK A ZSIGMOND-KORI ERDÉLYBEN

A szakirodalomban számos utalást olvashatunk arra vonatkozóan, hogy a középkori Magyar Királyság területéről ránk maradt tárgyi emlékek egy része a firenzei kultúra jegyeit viseli magán.¹ A közvetítésben fontos szerepet játszhattak az Arno-parti város ideiglenesen itt tartózkodó vagy véglegesen letelepedő kereskedői.

A Zsigmond-kor (1387–1437) kezdetére a Firenzei Köztársaság és a Magyar Királyság között fennálló gazdasági és kulturális kapcsolatok már több évtizedre nyúltak vissza. Ekkor már az Itáliai-félszigetről érkezett kereskedőknek önálló képvisellete volt Buda városában, hasonlóan más, a korabeli Nyugat-Európában létrehozott kereskedelmi kolóniákhoz. Így Budán az 1390-es évek elején az ott megtelepedő itáliai kereskedők már biztosan rendelkeztek önálló konzullal, akik közül többen a róluk elnevezett Via dei Latinin és közvetlen környezetében laktak.

A firenzeiek jelenléte nem korlátozódott csupán Budára, ugyanis a források nagyszámú kereskedő tevékenységére utalnak a dalmát partvidéken, valamint megtaláljuk őket az ország belsejében, így Zágrábban, Fehérváron és Kalocsán is. Ez utóbbi helyszíneken a kereskedelmi tevékenységen túl egyházi és világi adminisztrációs funkciót is betöltöttek, hasonlóan az erdélyi területeken lakó honfitársaikhoz. Előfordult, hogy a firenzeiek polgárjogot is szereztek valamely szabad királyi városban, amelyre Budán kívül adat van Pozsonyból, Grécből (Zágráb) és Nagyszombból is.²

Természetesen a firenzeiek megtelepedésének modalitása területenként változott a Magyar Királyságon belül is. Míg például Dalmácia földrajzi fekvésének köszönhetően régóta szorosan kapcsolódott az Itáliai-félsziget államaihoz – különösen Firenzéhez, Nápolyhoz és Velencéhez –, addig Erdély, éppen elhelyezkedésének köszönhetően, e kapcsolatokban feltételezhetően periferikus szerephez jutott.

A Magyar Királyság jelentős részén Luxemburgi Zsigmond uralkodásának második felében, a kereskedőinasból báróvá emelkedett firenzei, Ozorai Pipó (1368/69–1426) rokoni-baráti és üzleti köre dominálta a firenzei–magyar kapcsolatokat, aki ispáni titulussal nemcsak a Temes-vidék ura lett, hanem a fennhatósága alá kerültek az Erdélyben működő sóbányák is.³ Hozzá és családjához, a Scolarihoz kapcsolódó üzleti levelekből, vagy éppen a magyarországi hiteleshelyi iratok esetleges utalásaiból rekonstruálhatóak a firenzeiek működési területei Erdélyben: mint például a forrásokban említett Désen, Szebenben vagy éppen Brassóban.

¹ Például a Keszthelyen, Csetneken és Csáktornyan található középkori falképek esetében merült fel a firenzei Tre- vagy Quattrocento hatása. PROKOPP 1983; PROKOPP 1995, 155–167; JÉKELY 2010, 179–181, 200–2004.

² PRAJDA 2011b, 65.

³ A Scolari család magyarországi történetével kapcsolatban lásd PRAJDA 2010b.

Erdély és Firenze kapcsolatában Váradnak minden kétséget kizáróan központi szerep jutott, firenzei származású püspökének, Andrea di Filippo Scolarinek köszönhetően. Már Balogh Jolán 1926-ban az *Archaeológiai Értesítő* hasábjain közölt rövid tanulmányában – amelynél részletesebb napjainkig nem készült – rávilágított a firenzei származású püspök mecénási tevékenységének néhány elemére, hangsúlyozva Andrea szerepét a firenzei kora reneszánsz kultúra terjedésében.⁴ Tanulmánya forrásbázisát a ma a Magyar Országos Levéltárban mikrofilmen olvasható Scolari családra vonatkozó firenzei irategyüttes, s ezen belül is a püspök végrendelete adta.⁵ Az utóbbi évek kutatásai során kiderült, hogy ennél valamivel több, Andrea Scolari és az erdélyi firenzei közösség egyes tagjaira vonatkozó iratot rejtenek a Firenzei Állami Levéltár aktái.⁶ Jelen tanulmány feladata az, hogy kiegészítve Balogh Jolán kutatásait, bemutassa és elemezze Andrea Scolari és a személyéhez köthető váradi firenzei közösség szerepét a firenzei–magyarországi gazdasági és kulturális kapcsolatok történetében.

Annak ellenére, hogy már korábban is megtelepedtek Váradon az Itáliai-félsziget különböző államaiból érkező idegenek, firenzei polgárok jelentősebb számban valószínűleg az 1409-től kezdődő időszakban jelentek meg a városban, amikor Ozorai Pipó unokatestvére, a korábbi zágrábi püspök, Andrea Scolari került az ottani püspökség élére.⁷ Őt követte egy kisebb, elsősorban firenzeiekből álló csoport, amely nagyrészt rendszeresen Váradon tartózkodhatott.

Andreáról nem tudunk semmi bizonyosat egészen 1407-es zágrábi püspökké való kinevezéséig.⁸ Születési ideje és körülményei ismeretlenek. Közvetlen rokonságáról annyit árulnak el a források, hogy apja, Filippo di Renzo (Lorenzo) Scolari – ősi firenzei nemes család sarja – egy politikailag szintén mellőzött ősi firenzei családból választott magának feleséget, Francesca di Francesco Gherardini személyében. A család politikai száműzetésének köszönhetően Andrea gyermekkorát valószínűleg a firenzei vidéken, egy Fabbrica nevű kis településen töltötte, ahol a családnak szerény méretű birtokai voltak. A püspöknek három fivére és egy nővére volt, de szűkebb családjából a 15. század első évtizedében már csupán anyja és Costanza nevű nővére élt Firenzében. Ifjúkorában feltételezhetően tanulmányait végezhetette valamely szülővárosához közeli egyetemen – talán Bolognában –, s mint az egyházi rend tagja kerülhetett a zágrábi püspökség élére.⁹ Az ottani püspökség javadalmait azonban nem élvezte sokáig, hiszen a püspöki széke elfoglalását követő

⁴ BALOGH 1923–26.

⁵ Balogh Jolán közlése óta a firenzei apátság irategyüttesét újrakatalogizálták, valamint több általa hivatkozott irat semmissült meg az 1966-os árvíz alkalmával. Így napjainkban Andrea Scolari püspök végrendeletének másolata az ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 287v–291r. (1426. január 14) jelzet alatt érhető el. Ennek mikrofilmmásolatát lásd MOL DF 289064.

⁶ Balogh Jolán nem hivatkozott az alábbi iratokra, amelyek szintén az említett végrendelethez kapcsolódnak. Andrea Scolari végrendeletének megerősítése Perényi István fia Tamás közjegyző által: ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 291v. (1426. január 16), 292r–293r. Valamint a végrendelet vulgáris nyelvű kivonata: ASF Carte Stroziane II.134.117r–v. Továbbá a végrendelet egyes rendelkezéseit a püspök halála után, 1427-ben készült adóösszeírás is tartalmazza: ASF Catasto 80. 599r.

⁷ A korábban itt megtelepedő itáliaiak jelenlétét mutatják a középkori Várad egyes helynevei is: Vicus Venetia, Padua és Bolonia említése az 1290-es évekből, valamint a Villa Latinorum elnevezés 1251-ből. Továbbá már a 14. századból is ismert a váradi káptalan több itáliai származású tagja. BALOGH 1943, 20, 31.

⁸ Kinevezéseit lásd ENGEL 1996, I, 77, 80.

⁹ Családjára vonatkozóan lásd PRAJDA 2011b, 108–119.

évben, 1409-ben, csere folytán már a váradi püspökség irányította. Ebben a cserében – mint ahogy zágrábi kinevezésében is – unokatestvére, Ozorai Pipó játszhatta a döntő szerepet, aki ily módon kívánta a Temes-vidékhez közel eső Váradot érdekszférájához csatolni. Ekkor kezdett el formálódni Andrea püspök itáliaiakból álló udvara is, amelyet Balogh Jolán a kora reneszánsz firenzei kultúra erdélyi meghonosítójának tartott.¹⁰

A kis firenzei közösség létrejöttéről és működéséről keveset lehet tudni, csupán Balogh Jolánnal egyetértve feltételezem, hogy a püspök 1426-os végrendeleténél jelen lévő tanúk adhatták ennek a csoportnak a magját.¹¹ Tagjai között találunk egyházi embereket, mint a váradi kanonok Currado di Piero Cardinit, tudósokat, mint Girolamo di Giovanni da San Miniato jogi doktort, Alessandro di messer Antonio medikust, valamint kereskedőket, mint Baldinaccio di Catellino Infangatit, a Lamberteschi fivéreket, azaz Giovanni és Pietro di Andreát, Simone di messer Andrea Buondelmontit (a későbbi kalocsai érsek fivérét) és Simone di Piero Melanesit, (a későbbi váradi püspök fivérét).¹² Közülük a tudósok és az egyházi rend tagjai folyamatosan Váradon élhettek, hasonlóan a püspök szolgálóihoz – Giorgio, Giovanni, valamint a bolognai származású Giovanni és Antonio –, akik Andrea Scolari állandó kíséretéhez tartozhattak.¹³ Ezzel szemben az előbbieken felsorolt távolsági kereskedők, mint például Baldinaccio Infangati – Ozorai Pipó testvérének, Matteo Scolarinak sógora –, valamint Piero di Andrea Lamberteschi több ízben hosszabb időszakot tölthettek Andrea püspök környezetében.¹⁴

A középkor folyamán a kereskedelem és a kulturális kapcsolatok elválaszthatatlanok voltak egymástól, s így a szoros kulturális kölcsönhatások feltétele a rendszeres kereskedelmi összeköttetések voltak. Különösen igaz ez a firenzei kultúra esetében, amely egy tipikus középkori kereskedőtársadalmon alapult. Erdély távolsági kereskedelembe való bekapcsolódásának záloga, s így a Firenzei Köztársasággal való összeköttetéseinek kulcsa nyersanyagkészletében rejtett. Az itt kibányászott arany és ezüst nemcsak a belpiacon, hanem a Magyar Királyság határain túl is a legkeresettebb áruk közé tartozott. Az Itáliai-félsziget államai a korszak folyamán folyamatosan a pénzveréshez, majd pedig a luxusiparhoz szükséges nemesfémek hiányával küszködtek. Ennek köszönhetően a firenzei távolsági kereskedők folyamatosan két területen dolgoztak, egyrészt igyekeztek megteremteni a nyersanyagfeltételeket a hazai ipar számára, másrészt piacot találni a késztermékeknek, mindezt lehetőleg úgy, hogy a Firenzéből kiinduló export aránya jóval meghaladja az importot. Nem tudni, hogy az Erdélyben tevékenykedő firenzei kereskedőknek ez a törekvése mennyiben sikerült. Annyi bizonyos, hogy az Andrea udvarában megforduló kereskedők – Baldinaccio di Catellino Infangati, Simone Melanesi és a Lamberteschi fivérek – elsősorban firenzei luxuscikkekkel, így szövetekkel, valamint feltételezhetően más luxustárgyakkal – ötvösmunkákkal, fűszerekkel – próbálták az import-export egyensúlyt fenntartani.

¹⁰ BALOGH 1943, 28–31.

¹¹ BALOGH 1923–26, 174.

¹² ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 290v–291r. Kiadva BALOGH 1923–26, 185–188.

¹³ ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 288v–289r.

¹⁴ Piero Lamberteschi többször szerepelt tanúként Andrea Scolarit érintő, valószínűleg Váradon szövegezett iratokban, például 1422-ben. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 331r. MOL DF 289084.

A távolsági kereskedelem nyújtotta üzleti lehetőségeket figyelembe véve nem meglepő az sem, hogy Andrea Scolari püspöksége ideje alatt nem csupán egyházi kérdésekkel foglalkozott, hanem mellette komoly üzleti vállalkozásba is kezdett firenzei származású kanonokával, Currado di Piero Cardinivel.¹⁵ Currado 1418-ban jelenik meg először az iratokban mint váradi olvasókanonok, akit még ugyanebben az évben nuntiusnak és a szentszéki jövedelmek beszédőjének nevezett ki a pápa.¹⁶ Vállalkozása a váradi püspökkel nem korlátozódott a Magyar Királyságra és a Firenzei Köztársaságra, hanem érdekeltségeket szereztek Rómában, a pápai kúriában és a Velencei Köztársaságban is.¹⁷ Továbbá Andrea Scolari kiterjedt üzleti köréhez tartozott néhány Arezzóban és Nagyszebenben élő kereskedő is. A püspök és üzlettársa által forgalmazott kereskedelmi áruk között találunk firenzei szöveteket és Erdélyből származó nemesfémeket egyaránt.¹⁸ Az áruk mozgatásában Andrea Scolari segítségére voltak faktorai, így Firenzében Jacopo di Geppo da Monterinaldi, valamint Szebenben Giovanni di messer Niccolò Falcucci kereskedők.¹⁹ A pénz és váltók utalását pedig különböző firenzei bankházakon keresztül bonyolították le, amelyek között a legjelentősebb kapcsolatuk Massaiozo és Jacopo di Giglio Gigli társaságával lehetett, akik főként pénzváltással foglalkoztak Firenzében.²⁰ Míg az Erdélyben bányászott és a püspök nevében értékesített arany és ezüst egy része valószínűleg Firenzébe vagy Velencébe került, addig másik részét Arezzóba szállították, ahol egy befolyásos helyi nemes, Mariotto di Biagio értékesíthette azt.²¹

A nemesfémekhez a püspök és üzlettársa, a kanonok egyrészt az egyházi jövedelmekből juthatott, másrészt pedig azon firenzei officiálisok és kereskedők révén, akik a Scolari család számára vagy velük szorosan együttműködve dolgoztak az erdélyi bányavidékeken. Draskóczy István az erdélyi sókamarák kapcsán már kitért az itt működő firenzei származású tisztségviselőkre, akik egyértelműen függő kapcsolatban álltak a Scolari családdal, s közelebbről is Ozorai Pipóval. Közöttük találjuk a Mannini család tagjait, akik Désen telepedtek le, valamint a szebeni polgárt, Matteo Baldit is. A Mannini család tagjai közül úgy tűnik, hogy már Giovanni Mannini fiai, Antonio, Luigi, Manno és Salvestro kapcsolatba kerülhettek azzal a firenzei üzleti érdekcsoporttal, amely a Magyar Királyságban Scolari vezetésével működött.²² Rájuk nem, csupán fiaikra utalnak a magyarországi források, mint akik a sókamara adminisztrációjában tevékenykedtek. Salvestro fia, Papi, valamint valószínűleg Antonio fiai, Adovardo (1417 k.–), Angelo, Giovanni (1401 k.–) és Marco, megbízásuknak köszönhetően le is telepedtek a királyságban.²³ Közülük Angelo 1424-ben

¹⁵ ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 332r, 334r.

¹⁶ ZsO 1951–2001, VI, 2172, 2218.

¹⁷ ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 332r.

¹⁸ 1419-ben Giovanni Falcucci levelében arany és ezüst értékesítéséről ír Andrea püspök megbízásából. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 388r.

¹⁹ Andrea Scolari üzleti érdekeltségeinek néhány részletével kapcsolatban lásd PRAJDA 2010.

²⁰ A csódtól fenyegetett Gigli társaságnak a püspök egy jelentős, 3200 firenzei aranyforint értékű kölcsönt folyósított, amely üzlettársi viszonyra enged következtetni. ASF Mercanzia 7114bis (sine folio).

²¹ Mariotto di Biagio és unokaöccse, Daniello megjelenik a püspök egyik levelében, mint üzleti partner. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 336r.

²² Ennek egyik bizonyítéka az a letét lehet, amelyet a fivérek helyeztek el Francesco di Amerigo Zati és fivérei számára, akik rendszeresen kereskedtek az országban. ASF Mercanzia 11778. 14v.

²³ Életkorukra vonatkozóan lásd ASF Catasto 450. 514r.

már dési sókamarás volt, unokatestvérét, Papi di Salvestrót pedig 1427-ben említi egy forrás ugyanezen pozícióban, de megjelenik Andrea Scolari végrendeletében is, amelyből szoros üzleti kapcsolatot feltételezhetünk kettejük között.²⁴ A család egyes tagjainak társadalmi beilleszkedését nagyban elősegíthette, hogy házassági kötelékeket hoztak létre a helyi nemesség tagjaival.²⁵ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy néhányuk a sókamaráknál dolgozott még Zsigmond király uralkodása után is. Egy másik firenzei származású officiális, Matteo (di Guido vagy di Bartolomeo di Guido) Baldi minden bizonnyal apja, Bartolomeo di Guido révén került az országra, aki már a Zsigmond-kort megelőzően a budai pénzverőkamara ispánjaként tevékenykedett. Matteót jó három évtizeddel később, 1408-ban a vízaknai sókamarák élén találjuk, közvetlenül Ozorai Pipó irányítása alatt. Körülbelül ugyanebben az időszakban szerezte meg a polgárjogot is Szebenben.²⁶ Szintén Szebenben telepedett le a firenzei polgár, Giovanni di messer Niccolò Falcucci (1379 k.–) is, aki az 1410–20-as években rendszeresen kereskedett mind Andrea Scolari váradi püspökkel, mind pedig a Scolari környezetéhez tartozó Melanesi fivérekkal.²⁷ A Giovanni által a püspöknek címzett levelek arról tanúskodnak, hogy ő közvetítette Andrea áruit az Itáliai-félsziget különböző piacaira.²⁸ Mivel levelei mindegyike Szebenben kelt, ezért elképzelhetőnek tartom, hogy ott töltött be valamilyen funkciót. A püspök megbízásából az Itáliai-félsziget piacain

1. Andrea Scolari sírköve a nagyvárad székese gyházban

²⁴ DRASKÓCZY 1994, 129–130. Andrea Scolari váradi püspök 100 firenzei aranyforintot hagyott Papi di Salvestro Manninire végrendeletében, megemlítve, hogy Papival még üzleti elszámolnivalója volt. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 260v; ASF Catasto 80. 599r.

²⁵ PRAJDA 2012.

²⁶ ZsO 1951–2001, II/2, 6040, 8080.

²⁷ A Melanesi fivérek, Simone és Tommaso di Piero selyemszöveteket szállítottak több mint 1400 firenzei aranyforint értékben Giovanni di messer Niccolò Falcucci nevében. ASF Catasto 52. 1096v; 46. 655r.

²⁸ ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 328r.

értékesített nemesfémeken túl Giovanni drágakövekkel és nemesfémből készült ékszerekkel, valamint selyemszövetekkel is kereskedett.²⁹

Míg a bányakincsek a firenzei officiálisok révén kerültek a Scolari család ellenőrzése alá, addig a firenzei luxuscikkek egy másik csatornán érkezhettek Váradra. A Magyar Királyság és a Firenzei Köztársaság között folyó árukereskedelem több jelentős alakja a püspök szoros üzleti partnere volt. Közülük meg kell említeni a szövetkereskedő Andrea di Tommaso Lamberteschit, az egyházi tized és a nemesfémkamarák igazgatásában részt kapó Filippo di Giovanni del Benét, valamint a püspök azon üzlettársait és üzleti partnereit, akikre a halála után készült elszámolásból derül fény.³⁰ Innen ismerjük Francesco és Niccolò Tornabuoni, Gherardo di Gherardo Buondelmonti, fia, Lorenzo di messer Gherardo Buondelmonti, Bardo Bardi és Antonio di Piero di Fronte, valamint a püspök udvarában élő Baldinaccio di Catellino Infangati, Simone di messer Andrea Buondelmonti neveit, akik rendszeresen üzleteltek a püspökkel.³¹

Ezeknek a csatornáknak köszönhetően a kereskedelemből, valamint az egyházi pozíciójából származó jövedelmei tették lehetővé Andrea Scolari számára, hogy támogassa firenzei rokonait és gyarapítsa vagyonát ingatlanok és luxustárgyak vásárlásával.³² Ezt megkönnyítendő, 1423-ban – anyja halálát követően – kérelmezte felvételét a *popolani*, azaz nem nemesi eredetű családok közé a firenzei államvezetéstől, ily módon lehetővé téve a családi vagyon továbbörökítését.³³ Ezt megelőzően, 1419-ben pedig már pápai engedélyt kapott a szabad végrendelkezésre is.³⁴ Mivel Andreának férfitestvérei már korábban elhaláloztak, így öröksége jórészt Rinieri nevű fivérének három fiára, Filippóra, Lorenzóra és Giamboninóra szállt. Szerényebb részt kaptak az örökségből a nőági rokonok, így a püspök Costanza nevű nővére, annak leánya, Margherita Nardi, valamint egy másik rokon, Ugolino di Noldo Gherardini leányai.³⁵

²⁹ ASF Catasto 52. 1096v.

³⁰ Lásd Andrea Lamberteschi 1427-es, 1431-es és 1433-as adóbevallásait ASF Catasto 27. 92r; 348. 35r; 445. 82r. Továbbá Filippo di Giovanni del Bene 1427-es bevallását ASF Catasto 74. 58r.

³¹ Az elszámolás tanúsága szerint az üzletfelek jelentős összegekkel tartoztak egymásnak. Így például a püspök halála után Francesco és Niccolò Tornabuoni 2300 firenzei aranyforinttal maradtak adósok, míg Lorenzo di messer Gherardo Buondelmonti és Bardo Bardi 500 firenzei aranyforinttal tartoztak a püspök örököseinek. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326.316r.

³² Az egyik üzleti levélből értesülünk arról, hogy a püspök által a Gigli társaságnál letétbe helyezett pénz kedvezményezettje anyja, Francesca volt. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 329r.

³³ Ugyanakkor más – korábban nemesi eredetű, ún. magnati családokkal szemben – a püspök megtarthatta a Scolari nevet és címet: „...dominus Andreas non teneatur mutare arma domus de Scolari nec nomen ut appellationem dicte domus sed ea sibi retinem possit licite et impune.” ASF Provvioni 113. 252r–v.

³⁴ „Nos itaque tuis parte supplicationibus inclinati, ut de bonis cuis undecunque, non per Ecclesias seu Ecclesias, tibi commissis alias tamen licite acquisitis, que ad te pertinere omnimode dinnoscuntur, libere testari valeas, ac de bonis mobilibus ecclesiasticis tue dispensationi sive administrationi commissis, et que tamen non fuerint altaris seu altarium Ecclesiarum tibi commissarum ministerio seu alicui episcopali earundem ecclesiarum divino cultui seu usuri deputata, necnon et quibuscunque bonis mobilibus a te per ecclesias seu ecclesias licite acquisitis pro decentibus et honestis expensis tui funeris ac pro remuneratione illorum qui tibi viventi servierint, sive sint consanguinei sive alii.” ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 287r–v.

³⁵ Az örökségből 2000 firenzei aranyforint értékű járadékot kapott Jacopo Nardi özvegye, Costanza Scolari. A püspök El Pino nevű földterületét örökölte Costanza leánya, Margherita Nardi, aki Martino di Caccia Altoviti felesége volt. Valamint 200 firenzei aranyforint járt Ugolino di Noldo Gherardini leányainak, akik a püspök unokahúgai voltak. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 288r–v.

Halála után készült adóbevallásokban és elszámolásokban részletes leírást találunk Andrea ingó- és ingatlanvagyonáról. Ezek szerint a püspöknek kiterjedt birtoka volt a Firenze városától délre elhelyezkedő Vicchiomaggióban, urasági épülettel és munkások épületével, malommal és megművelt területekkel, amelynek értéke körülbelül 4–5000 firenzei aranyforint lehetett. Jövedelmeit Andrea halála után évekig korábbi faktora, Jacopo di Geppo da Monterinaldi élvezte, járandósága fejében. Ezen kívül a firenzei vidéken, Fabbricában – a Scolari ősi birtokai egyikén – volt található egy kisebb földterület, amelyet nővére, Costanza használt. Tulajdonát képezte továbbá Firenze városában egy ház, közvetlenül Matteo Scolari palotája mellett, a Borgo degli Albizzin, amelynek értéke 1500 firenzei aranyforint volt.³⁶ Valamint az összeírásokban szerepel még két további ház a Borgo de Gretin és egy a Via delle Scalán.³⁷ Mivel ezek a házak nem azonosíthatók egyetlen ma álló épülettel sem, ezért kivitelezésükhöz csak értékük adhat halvány támpontot. Ezek szerint a három szerényebb kivitelezésű ház mellett a Borgo degli Albizzin található épület rangjának megfelelő lakhatást biztosíthatott a püspök nővére számára. A városi ingatlanokkal szemben Vicchiomaggio birtoka és annak épületegyüttese napjainkig fennmaradt.³⁸ A végrendeletébe foglaltak szerint Andrea püspök itt egy monostort kívánt emeltetni tíz kamalduli szerzetes számára, amely a firenzei Santa Maria degli Angeli konvent fennhatósága alá tartozott volna.³⁹ Ennek fényében a család köteles volt a hagyaték jelentős részét az épület kivitelezésére fordítani. Az egyik elszámolás tanúsága szerint összesen 16 500 firenzei aranyforintot kellett volna az örökösöknek a végrendelet teljesítésére költeni, ugyanakkor csak 13 100 firenzei aranyforintot ért a püspök teljes vagyona, beleértve üzleti kintlévőségeit (5000 aranyforint) és ingatlanjait (8100 aranyforint) egyaránt. Ennek következtében az adósok kifizetése és a végrendeletbe foglalt adományok teljesítése után a monostor építésére szánt 12 000 firenzei aranyforintból csak annak töredéke állt rendelkezésre. Így egyesítve unokatestvére, Matteo di Stefano Scolari hagyatékával, a firenzei Santa Maria degli Angeli mellé egy oratórium építését határozta el a végrendeletet végrehajtó céh, az Arte di Calimala.⁴⁰ Az épület tervezésére Filippo Brunelleschit kérték fel, akinek barátja, Manetto di Jacopo Ammanatini Ozo-rai Pipó építésszeként dolgozott a Magyar Királyságban.⁴¹ A korabeli iratok tanúsága szerint a család egyik tagja, Filippo di Rinieri Scolari kezelte az építkezéshez szükséges anyagiakat. Elkészülte után az oratóriumért felelős szerzetesek kötelesek voltak minden évben megemlékezni Andrea és Matteo halálának napjáról, és a céh címere mellett fel kellett tüntetni az épületen és valószínűleg a berendezési tárgyak egy részén is a Scolari család címerét. A fenntartásért pedig a céh konzuljai és a Scolari

³⁶ Lásd Andrea örökösének 1427-es adóbevallását. ASF Catasto 59. 871r.

³⁷ A püspök ingatlanjainak felsorolása megtalálható az örökösök által 1427-ben benyújtott adóbevallásban is. ASF Catasto 80. 599r. A két fennmaradt elszámolás adatai részben eltérnek egymástól ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 256v, 316r.

³⁸ Feltételezhetően az itteni kápolnáról esett szó egy, a Balogh Jolán által még olvasott, azonban már elveszett levélben is, amelyet Lorenzo di Rinieri Scolari címezett nagybátyjának, a püspöknek. BALOGH 1923–26, 176.

³⁹ ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 289r. BALOGH 1923–26, 186.

⁴⁰ A 12 000 firenzei aranyforintot az elszámolás említi. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 256r. A Calimala céhet a püspök végakarátának megfelelően nevezték ki a végrendelet végrehajtójának. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 289v.

⁴¹ PRAJDA 2011.

család tagja közösen feleltek.⁴² Mindezek a részletek azt erősítik meg, hogy az oratórium kivitelezésében és az építész kiválasztásában nemcsak a Calimala céh elöljárói és a Santa Maria degli Angeli monostor apátja, Ambrogio di Bencivenni Traversari játszottak egyedül szerepet, hanem a döntéshozásban a Scolari család tagjai is részt vettek, és a készülő oratóriumot családi kápolnának szánták.⁴³

Az előbbieken felsorolt ingatlanokon túl, néhány irat és tárgyi emlék révén, betekintést nyerhetünk Andrea Scolari ingóvagyonába is. Balogh Jolán tanulmánya már rávilágított arra, hogy a püspöknek számos luxus kivitelezésű tárgy volt a tulajdonában, amelyek között találunk – feltételezhetően a püspök kereskedelmi összeköttetéseinek köszönhetően az országba került – textileket és ötvöstárgyakat egyaránt.⁴⁴ Itt hivatkozott Balogh Jolán a püspök díszes pecsétjére és a mára már elveszett, korábban a Zágrábi Múzeumban őrzött ezüst kancsóra.⁴⁵ Ugyanígy megemlítette azt is, hogy Andrea a végrendeletében 36 firenzei aranyforintot hagyományozott egy gótikus betűkkel írott Biblia készítésére az alapítandó vicchiomaggiói monostor számára.⁴⁶ Elképzelhető, hogy a szóban forgó kódex azonos azzal a breviáriummal, amelyet harminc évvel később elloptak a vicchiomaggiói templom akkori patrónusától, Lorenzo di Rinieri Scolaritól.⁴⁷ Balogh Jolán tanulmányában a püspök – ma a nagyvárad székesegyház oldalbejáratánál befalazott – sírkövének rövid bemutatása is olvasható.⁴⁸ Ennek tágabb művészettörténeti elemzését Lővei Pál végezte el, párhuzamokat vonva néhány korabeli isztriai emlékekkel.⁴⁹ Ugyanakkor elmaradt Andrea halálának, valamint temetése körülményeinek elemzése.

A sírkő feliratának tanúsága szerint Andrea Scolari püspököt 1426. január 18-án érte a halál Váradon, feltételezhetően a püspöki palotában, ahol négy nappal korábban, január 14-én, a korábban említett tanúk jelenlétében végrendelkezett.⁵⁰ Halálát járvány okozhatta, hiszen pár nappal később követte őt a szintén Váradon tartózkodó unokatestvére, Matteo di Stefano Scolari is. Temetésüket Matteo testvére, Ozorai Pipó szervezte, aki erre az alkalomra firenzei szöveteket és zászlókat rendelt egy már régóta a Magyar Királyságban is tevékenykedő kereskedőtársaságtól.⁵¹ A temetés színvonala így bizonyosan a család rangjával és hatalmával mérhető lehetett. A végrendeletben foglaltak szerint Andrea kívánsága az volt, hogy hagyatékából a várad székesegyházban alapítandó oltár mellé temessék el. Az esemény feltéte-

⁴² „...in decto oratorio si metta l'arme degli Scolari e dell'arte ... e ciascuno anno fare due anniversari nel dì della morte di messer lo vescovo e di messer Mattheo...” ASF Notarile Antecosimiano 10463. doc. 180. Erre és számos más forrásra hivatkozik SAALMAN 1993, 381–396.

⁴³ A szakirodalom eddig nem kapcsolta ily módon össze Brunelleschi személyét a Scolari családdal. Lásd BATTISTI 1976, 255; SAALMAN 1993, 381.

⁴⁴ Lásd a végrendeletben szereplő Szent Apollónia-kárpitot. BALOGH 1923–26, 176.

⁴⁵ BALOGH 1923–26, 178–179.

⁴⁶ „...unam bibliam de lictera gallica parvi voluminis pretii florenorum triginta sex vel circa.” ASF CORP. REL SOPP. 78. 326. 290r. BALOGH 1923–26, 187. „al monastero si de' fare una bibbia di lectura franziosa di prezo di fiorini 36”. ASF Carte Stroziane II. 134. 117v.

⁴⁷ „...el me stato rubato una mia chiesa qui in villa e fra l'altre chosse mi sono state tolte sie uno bello briviario...” ASF MAP 6. 309r.

⁴⁸ BALOGH 1923–26, 177.

⁴⁹ LŐVEI 1987, 278–279.

⁵⁰ BALOGH 1923–26, 177.

⁵¹ „...noi avemo a fornire le bandiere e drapoloni de mortorio di messer Matteo Scholari e del veschovo di Varadino.” Simone Lapo Corsi 1426. július 4-én kelt levele Lodovico di ser Vivianónak. ASF Carte Stroziane I. 229. 55r.

lezhető pompájával szembehelyezhető Andrea sírkőlapjának szerény anyaghasználata és kivitelezése. Ebből Balogh Jolán és Lővei Pál egyaránt arra következtetett, hogy az emlék egy helyi mester munkája lehet. Annak ellenére, hogy a síremlék egyes elemeiben kapcsolatot mutat más korabeli itáliai és firenzei darabokkal, kivitelezésében egyértelműen helyi megoldásokhoz ragaszkodik. Véleményem szerint a sírkő szerény színvonala azt is sejteni engedi, hogy az már jóval a püspök halála után készülhetett, talán éppen Ozorai Pipó 1426 decemberében bekövetkezett halála után nehéz anyagi helyzetbe került unokaöccsöknek, Filippo, Lorenzo és Giambonino di Rinieri Scolariinak köszönhetően.

Andrea halála után a püspöki széket a Scolariak egyik lekötelezettje, Giovanni di Piero Melanesi kapta meg, Ozorai Pipó közbenjárására – akinek testvéreit korábban Andrea környezetében találjuk. Giovanni pápai kinevezését testvére, Tommaso hozta el Rómából.⁵² Rövid hivatali ideje alatt úgy tűnik – testvéreihez hasonlóan – szorosan együttműködött Ozorai Pipóval, s valószínűleg fenntarthatta az elődje, Andrea Scolari által Váradon létrehozott udvart is.⁵³ Így Giovanni püspök neve előfordul tanúként egy, a Scolari családot érintő dokumentum kibocsátásánál, a néhai Andrea Scolari püspök udvartartása egyes tagjainak neveihez hasonlóan, akik feltételezhetően Váradon maradtak. Közöttük találjuk Currado di Piero Cardinit, Girolamo di Giovanni da San Miniati mestert, Baldinaccio di Catellino Infangatit, Giovanni di Andrea Lamberteschit és Lorenzo di messer Andrea Buondelmontit is.⁵⁴ Giovanni Melanesi püspökségének korai, 1427 elején bekövetkezett halála vetett véget.⁵⁵

Ezzel közel egy időben – Ozorai Pipó elhunytát követően – a források királyi emberek visszaéléseiről számolnak be a firenzei csoport néhány tagjával szemben. Így a király parancsára bebörtönözték a kanonokot, Currado Cardinit és fivérét, valamint az Andrea püspök környezetéhez tartozó Lamberteschi fivéreket is.⁵⁶ Amíg szabadulása után Currado visszatért a váradi prépostsághoz, amely hivatalt valószínűleg haláláig megtartotta, addig a Váradon élő firenzeiek közül néhányan feltételezhetően a szintén firenzei Giovanni di messer Andrea Buondelmonti

⁵² „Tornò Tomaso Melanesi e portava la bolla del fratello cioè messer Giovanni che fatto veschovo di Varadino”. Simone Corsi 1426. április 11-én kelt levele Lodovico di ser Vivianónak. ASF Carte Strozziane I. 229. 56r.

⁵³ Ennek egyik bizonyítéka lehet a Rinaldo di Maso degli Albizzi firenzei követtel 1426-ban folytatott tárgyalásokban való részvétele, Ozorai Pipó oldalán. COMMISSIONI 1869, II, 574, 582, 586, 592. 606–607. A követ magyarországi utazásának anyagi lebonyolítása testvérei, Simone és Tommaso di Piero Melanesi budai társaságán keresztül történt. COMMISSIONI 1869, II, 595, 599, 605.

⁵⁴ A Brassóban kelt dokumentumban – amely Ozorai Pipó adományát tartalmazza unokaöccsei számára – tanúként szerepelnek a következő firenzeiek: Giovanni di messer Andrea Buondelmonti kalocsai érsek, Giovanni di Piero Melanesi váradi püspök, Currado di Piero Cardini váradi kanonok, Lorenzo di messer Andrea Buondelmonti, Francesco di Vieri Guadagni, Giovanni di Andrea Lamberteschi, Riccardo di ser Paolo Riccardi, Filippo di Amerigo Frescobaldi. Valamint a jelenlévők között olvashatjuk a bolognai Jacobo di Antonio nevét is. ASF Diplomatico, Lunghe, Badia fiorentina, 1426/11/30. Baldinaccio és maestro Girolamo unokaöccse leveleket továbbítottak Giovanni püspöknek és Ozorai Pipónak 1426-ban, a Magyar Királyságban járt firenzei követektől. COMMISSIONI 1869, II, 32.

⁵⁵ Balogh Jolán szerint megfosztották püspökségétől. BALOGH 1923–26, 177. ENGEL 1996, I, 77. A halálára vonatkozó rövid bejegyzést lásd rokona, Baldassare di Luigi Melanesi 1431-es adóbevallásában. ASF Catasto 380. 269r.

⁵⁶ MTA Kézt SIMONYI, I, doc. 79, 95, 110.

kalocsai érsek udvarában kereshettek támaszt.⁵⁷ Annak ellenére, hogy, jórészt a firenzei forrásoknak köszönhetően, tudásunk van egy, az Andrea Scolari környezetében működő, szűk firenzei közösség létezéséről, kultúráközvetítő szerepéről keveset tudunk. Talán ennek a kultúráközvetítésnek egyik emléke lehet a vízaknai református templomból származó, sodronyzománcos technikával készült kehely is, amelyet Kiss Etele a régióban működő firenzei officiálisok működéséhez vélt kötni.⁵⁸ Azt, hogy Erdély néhány jelentős városa – a váradi székhelyű firenzei közösség közvetítésének köszönhetően – a Zsigmond-kor folyamán már bizonyosan felkerült a firenzei kereskedők kulturális térképére, jól illusztrálja levelezésük, amelyben Brassót és Szebent egyszerűen Brassoviaként és Sibinóként emlegették.⁵⁹

Rövidítésjegyzék

ASF CORP. REL. SOPP.

Archivio di Stato di Firenze. Corporazioni Religiose Soppresse dal Governo Francese.

ASF MAP

Archivio di Stato di Firenze. Mediceo avanti il Principato.

BALOGH JOLÁN

1923–26 Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *Archaeológiai Értesítő*, XL. 189–188.

1943 *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár.

BATTISTI, EUGENIO

1976 *Filippo Brunelleschi*. Milánó.

COMMISSIONI

1869 *Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il comune di Firenze dal 1399 al 1433*. II. Cesare Guasti (a cura di), Firenze.

DRASKÓCZY ISTVÁN

1994 Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest.

ENGEL PÁL

1996 *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*, I. Budapest.

JÉKELY ZSOMBOR

2010 A Lackfi család pálos temploma Csáktornya mellett. In: Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 165–211.

⁵⁷ Currado Cardinire vonatkozóan lásd LUKSICS 1938, doc. 298, 305, 657.

⁵⁸ Kiss a kehelyt a 14. század második felére keltezte. Kiss 2006, 104.

⁵⁹ Lásd például Giovanni di messer Niccolò Falcucci leveleit. ASF CORP. REL. SOPP. 78. 326. 277r.

KISS ETELE

- 2006 Kehely. Kat. No. 1. 22. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Mainz, 104.

LŐVEI PÁL

- 1987 Síremlékszobrászat. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*, II. Budapest, 277–284.

LUKCSICS PÁL (szerk.)

- 1938 *XV. századi pápák oklevelei*, I. Budapest.

MOL DF

Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

MTA KÉZT SIMONYI

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Flórenczi okmánytár, I. Simonyi Ernő (szerk.). Ms 4994.

PRAJDA KATALIN

- 2010 Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond korban. *Századok*, CXLVI. 2. 301–334.
- 2010b The Florentine Scolari Family at the Court of Sigismund of Luxemburg in Buda. *Journal of Early Modern History*, XIV. 513–533.
- 2011 Manetto di Jacopo Ammanatini, Ozorai Pipó építésze és a firenzei asztaloság. In: Domokos György – Kovács Gyöngyi – Mordovin Maxim – Terrei György (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, 201–206.
- 2011b *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d’Ungheria a livello di diplomazia, migrazione umana, reti mercantili e mediazione culturale nell’età del regime oligarchico (1382–1434), che corrisponde al regno di Sigismondo di Lussemburgo (1387–1437)*. European University Institute, Department of History and Civilization, Firenze (doktori disszertáció)
- 2012 Unions of Interest. Florentine Marriage Ties and Business Networks in the Kingdom of Hungary during the Reign of Sigismund of Luxemburg. In: Jacqueline Murray (ed.): *To Have and To Hold. Marriage in Premodern Europe*. Toronto, 149–167.

PROKOPP MÁRIA

- 1983 *Trecento Influence on Murals in East Central Europe, Particularly Hungary*. Budapest.
- 1995 Keszthely és Siklós újonnan feltárt falképei. *Ars Hungarica*, XXIII. 2. 155–167.

SAALMAN, HOWARD

- 1993 *Filippo Brunelleschi. The Buildings*. London.

ZsO

- 1951–2001 *Zsigmond-kori oklevéltár*, I–VII. Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.). Budapest.

The Bishop, Andrea di Filippo Scolari and Florentines in Transylvania during the Reign of Sigismund of Luxemburg
(Summary)

In 1926 Jolán Balogh – important figure of Renaissance research in Hungary – published a short essay on the Florentine-born Andrea di Filippo Scolari who served as the bishop of Várad (Oradea, RO) for almost two decades. She presumed that the small court established by the bishop played a significant role in the cultural mediation between the Florentine Republic and the Kingdom of Hungary. The main source of her study was the bishop's testament, issued on January 14, 1426 and preserved in the Florentine National Archives. Since then there has been no in-depth analysis made on the figure of Andrea Scolari and on his court. Therefore, the aim of the present article is to present new evidences to the question of economic and cultural relations between the Florentine Republic and the Kingdom of Hungary and to emphasize the importance of the bishop and his family, the Scolari in the settlement of Florentines in Transylvania.

There is no record of Andrea Scolari (†1426) prior to 1407, when he was nominated for Bishop of Zágráb (Zagreb, Croatia). After a short period of time, in 1409, he had already been appointed to Bishop of Várad thanks to his cousin, Pippo di Stefano Scolari, called lo Spano (1368/69-1426). The 'vescovo di Varadino' as he was mentioned by his fellow-citizens, surrounded himself with a small court, composed mainly by Florentine clergymen, jurists, doctors, merchants and a number of servants of Bolognese origins. Even though sources do not refer to the function of the court, they shed light on the activity of its members. Among them the Florentine-born provost, Currado di Piero Cardini and the bishop set up a business company specialized in import-export trade of luxury goods and precious metals. Besides Florence and Hungary they had also business interests in Arezzo, in Venice and in the papal court in Rome. While their business partners and agents in Florence were important local bankers, in Transylvania the royal officers of Florentine origins also became important members of their business network. This network and its actors contributed to a great extent to the circulation of Florentine luxury goods – such as textiles and probably also examples of decorative metalwork – in early-15th-century Transylvania and in the Kingdom of Hungary in general.

Előszó (Orbán János)	5
Raffay Endre: Néhány gondolat az 1200 körüli művészetről és a gyulafehérvári székesegyházról	7
Prajda Katalin: Andrea di Filippo Scolari váradi püspök és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben	21
Székely Gábor: A kecskeméti református templom és az erdélyi késő reneszánsz építészet lehetséges kapcsolatai	33
T. Horváth Iringó: Rátétműzessel készült selyem alapú 18. századi textíliák a történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteiben	47
Barabás Kisanna: Adatok a marosvásárhelyi obszerváns ferences templom berendezéstörténetéhez	67
Tóth Áron: Építészeti megjegyzések gr. Teleki József útinaplójában. Egy erdélyi arisztokrata ízlésvilága a 18. században	77
Orbán János: „...kétfelől galériája lesz, a közepe pedig templom formára felmegyen.” A Teleki Téka hosszaházass terveziről	91
Bordás Beáta: Az árkosai Szentkereszty-kastély a 19. században	111
Székely Miklós: A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre	129
Bodó Péter: Sándy Gyula korai építészete	143
Brunner Attila: A „magyaros” kiskunfélegyházi városháza	157
Oniga Erika: A marosvásárhelyi Református Kollégium Nagy Győző által tervezett melléképületei (1908–1911)	173
Mészáros Zsolt: „...haladásunk legújabb tanusítója: az asszony építész.” Magyar női építészek a múlt századelőn	187
Gulyás Dorottya: Szobrászok a magyarországi művésztelepeken a 20. század elején	199
Tüskés Anna: A Mikes-ikonográfia csomópontjai	213
Hörcher Eszter: Leon Alex grafikáiról	231
Veress Ferenc: „Hazahív a hűség.” Zsögödi Nagy Imre (1893–1976) és idősebb Pieter Bruegel	245
Portik Blénessy Ágota: Vass Tamás. Egy elfeledett marosvásárhelyi grafikusról	255
Képjegyzék.	272
Fiatal művészettörténészek III. konferenciája. Program	279